

Nauwelijks teruggekeerd van zijn eerste – en enige – reis naar Nederlands-Indië liet H.P. Berlage zich in 1923 tijdens een bouwkunsttentoonstelling in Amsterdam tegenover een in Nederlands-Indië werkzame collega ontvallen: ‘Ze weten het hier niet, maar we zullen het ze vertellen, wat ik daar gezien heb, dan zullen de oogen wel open gaan’.¹ Berlage voegde de daad bij het woord. In de jaren die volgden verhaalde hij in woord en geschrift behalve over eeuwenoude inheemse tempelcomplexen en vorstenhoven vooral ook uitgebreid over eigentijdse architectuur in de archipel.² Architectuur die zijns inziens ‘dank zij een aantal jonge architecten met talent’ tot ontwikkeling kwam en ‘even belangrijk [was] als de ontwikkeling van de moderne Nederlandsche Bouwkunst’.³ Een ontwikkeling die volgens hem ‘in het Vaderland meer bekendheid verdient dan thans nog het geval is’.⁴

Blijkens de ‘gedempte uitroepen van verbazing en goedkeuring’ van toehoorders tijdens zijn voordrachten, overdreef Berlage geenszins.⁵ De vertoning van een breed scala aan bouwtypen en architectuurstijlen die in het tropische deel van het Koninkrijk der Nederlanden werden gebouwd, was voor veel Nederlandse architecten een openbaring. Menig in Indië gebouwde woning, kantoor, winkel, marktgebouw, kerk, moskee, ziekenhuis of school

deed niet onder voor Nederlandse tegenhangers. Dat althans viel af te leiden uit afbeeldingen die Berlage toonde van onder andere de kantoren van de Javasche Bank van Ed. Cuypers, Hulswit en Fermon (1909-1936), de kantoren van de Nederlandsch-Indische Levensverzekering en Lijfrente Maatschappij van P.A.J. Moojen in Batavia (1909), ir. H.Th. Karsten in Semarang (1916), en ir. F.L. Wiemans & ir. S. Snuij in Bandoeng (1920), het Jaarbeursgebouw in Bandoeng van C.P. Wolff Schoemaker (1916), een marktgebouw in Batavia van ir. B.J.K. Cramer (1920), en het gebouw van de Technische Hoogeschool in Bandoeng van ir. H. Maclaine Pont (1920).

De ontwerpen die Berlage toonde vormden slechts een fractie van de gebouwen die de getalenteerde jonge architecten waarover hij zo te spreken was, ontwierpen. Wat deze gebouwen zo interessant maakte, was dat ze ondanks stilistische verschillen duidelijk blik gaven van een eigen, contemporaine bouwstijl. Deze als Indo-Europese of Indische architectuur aangeduide stijl was, evenals de samenleving waarin ze tot ontwikkeling kwam, uitermate veelzijdig. Zo waren er ontwerpen die volledig uitgingen van Europese constructies, materialen en vormen, ontwerpen waarbij zoveel mogelijk getracht was gebruik te maken van lokale, tradi-

tionele constructies, materialen en vormen, en ontwerpen waarin zowel het een als het ander werd gedaan. Bovendien werden ontwerpen, net als in Europa en Noord-Amerika, beïnvloed door eigentijdse architectonische 'trends'. Met name Art Deco, en in mindere mate het Nieuwe Bouwen en het Expressionisme, deden in de jaren twintig en dertig opgeld in de kolonie.

Het ontstaan van de karakteristieke Indische architectuur hing direct samen met economische en sociale ontwikkelingen die zich vanaf het einde van de negentiende eeuw in de archipel voltrokken als gevolg van de komst in groten getale van particuliere ondernemers.⁶ Anders dan de ambtshalve in de kolonie gestationeerde rijksdienaren, vestigden deze ondernemers zich veelal langere tijd en soms zelfs voorgoed in Indië: een ontwikkeling die het sociale leven maar ook het aanzien van de kolonie ingrijpend veranderde. De aanleg van wegen, spoorwegen, havens, watervoorzieningen en communicatiemiddelen maar ook de bouw van uiteenlopende typen gebouwen in een steeds 'eigener' bouwstijl deden de kolonie een ware metamorfose ondergaan. Bovendien werden in de eerste helft van de twintigste eeuw voor vrijwel alle steden uitbreidingswijken en verbeteringsplannen ontworpen. Aanvankelijk vooral ad hoc en voor de Europese bevolking, later meer geïntegreerd en ook voor de Indische en andere bevolkingsgroepen.

Niettemin staande de inspanningen die Berlage en enkele collega's zich getroostten, bleven de architectonische en stedenbouwkundige ontwikkelingen

- 1 B.J.K. Cramer, 'Dr. Berlage over moderne Indische bouwkunst en stadsontwikkeling', **Indisch Bouwkundig Tijdschrift** 5 (1924), 77-79, 77.
- 2 H.P. Berlage, 'De Europeesche Bouwkunst op Java', **De Ingenieur** 22 (1924), 399-408; H.P. Berlage, 'Aanteekeningen bij reisschetsen', **Nederlandsch-Indië Oud & Nieuw** 3 (1924/25), 84-91; H.P. Berlage, **Mijn Indische Reis. Gedachten over cultuur en kunst**, W.L. & J. Brusse's Uitgeversmaatschappij N.V., Rotterdam, 1931.
- 3 H.P. Berlage, 'De Europeesche Bouwkunst op Java', **De Ingenieur** 22 (1924), 399-408, 400; B.J.K. Cramer, 'Dr. Berlage over moderne Indische bouwkunst en stadsontwikkeling', **Indisch Bouwkundig Tijdschrift** 5 (1924), 77-79, 77.
- 4 B.J.K. Cramer, 'Dr. Berlage over moderne Indische bouwkunst en stadsontwikkeling', **Indisch Bouwkundig Tijdschrift** 5 (1924), 77-79, 77.
- 5 B.J.K. Cramer, 'Dr. Berlage over moderne Indische bouwkunst en stadsontwikkeling', **Indisch Bouwkundig Tijdschrift** 5 (1924), 77-79, 77.
- 6 Het particulier ondernemerschap in Nederlands-Indië kwam tot bloei nadat in 1870 het Cultuurstelsel, de verplichte productie en afdracht van cultures (gewassen) door Indonesiërs aan het gouvernement, was afgeschaft.

*Departement voor
Gouvernementsbedrijven,
Bandoeng (1923)
Architect: ir J. Gerber*

*Woonhuis 'Rode Villa',
Bandoeng (1921)
Architect: prof. ir R.L.A.
Schoemaker*

*Jaarbeursgebouw,
Bandoeng (1916)
Architect: C.P. Wolff
Schoemaker*

in het overzeese deel van het Koninkrijk groten-deels onbekend terrein in Nederland. In vakbladen als *Bouwkundige Bijdragen*, *De Ingenieur* en het *Technisch Gemeentebblad* werd er slechts sporadisch aandacht aan besteed. Of en in welke mate Nederlandse architecten zich via Indische vakbladen als het *Indische Bouwkundig Tijdschrift* of de *Ingenieur in Indië* informeerden over ontwikkelingen in de kolonie lijkt, niet in de laatste plaats vanwege de tijdrovende postbezorging, uitermate twijfelachtig. De enige in Nederland uitgegeven tijdschriften die wel nadrukkelijk aandacht besteedden aan ontwikkelingen in Nederlands-Indië waren *Het Nederlandsch-Indische Huis Oud & Nieuw*, *Nederlandsch-Indië Oud en Nieuw*, *Het Nederlandsche en Nederlandsch-Indische Huis Oud & Nieuw*. Niet geheel verwonderlijk overigens: de uitgave van deze bladen was geïnitieerd door het bureau van Ed Cuypers in Amsterdam, dat zich in 1909 geassocieerd had met het Bataviase bureau van de architect M.J. Hulswit en de technicus A.A. Fermont. Ook in overzichtswerken over eigentijdse Nederlandse architectuur kwamen ontwikkelingen in Nederlands-Indië er doorgaans bekaaid af. In zijn fotografisch overzichtswerk over nieuw-Nederlandse bouwkunst nam prof. J.G. Wattjes naast 195 Nederlandse projecten negen Indische projecten op: een bankgebouw in Meester Cornelis en een flatgebouw in Batavia van J.F. Blankenberg (beide 1925), een school en een marktgebouw in Batavia van ir. Cramer (beide 1921), het departement voor Gouvernementsbedrijven in Bandoeng van ir. J. Gerber (1923), landhuis 'Gandjoeran' in Djocjakarta van N.J. Kruizinga (1922), een woonhuis van prof.

ir. R.L.A. Schoemaker in Bandoeng (1921), en een woonhuis en een kerk in Bandoeng van zijn broer prof. C.P. Wolff Schoemaker (respectievelijk 1924 en 1927).⁷ Een gezien de totale productie in Indië wat summiere selectie. Een opmerkelijke uitzondering was de recensie in het *Tijdschrift voor Volkshuisvesting* van prof. dr. ir. M.J. Granpré Molière over 'Indiese Stedebouw' van Thomas Karsten.⁸ Een tekst die zijns inziens de volle aandacht verdiende vanwege 'de wijze, waarop de uiteenlopende factoren van den stedebouw in hun samenhang en onderlinge waarde worden gezien' en omdat het in vergelijking met 'het vele tendentieuze, overdrevene of oppervlakkige, wat op dit terrein nog steeds vrolijk-weg verschijnt' werkte als 'een verfrisschend bad'.⁹ Daarbij bleef het echter ook: in Nederland is 'Indiese Stedebouw' nooit een publicatie van enige betekenis geworden.

Ruim tachtig jaar later is er weinig veranderd. Nog steeds is slechts een handjevol Nederlanders geïnteresseerd in Indische architectuur en stedenbouw. Namen die voor Indonesische architecten en historici vanzelfsprekend zijn, doen bij Nederlandse collega's in het beste geval een vage bel rinkelen. Thomas Karsten en Henri Maclaine Pont, de twee meest vooraanstaande architecten en theoretici uit het begin van de twintigste eeuw, genieten in Indonesië een status gelijk aan die van Berlage. In Nederland weten architecten en architectuurhistorici nauwelijks wie ze zijn. Pogingen dit hiaat in de Nederlandse architectuurgeschiedenis te dichten zijn vooralsnog weinig structureel en meestal het resultaat van diepgaande persoonlijke belangstel-

- 7 J.G. Wattjes, **Nieuw-Nederlandsche bouwkunst. Een verzameling van fotografische afbeeldingen van Nederlandsche moderne bouwwerken met plattegronden**, Uitgevers-Maatschappij Kosmos, Amsterdam, 1926. Overigens nam Wattjes over West-Indië en Suriname geen enkel bouwwerk op.
- 8 M.J. Granpré Molière, 'Indiese stedebouw door Ir. Th. Karsten', **Tijdschrift voor Volkshuisvesting** 9 (1922), 226-234.
- 9 M.J. Granpré Molière, 'Indiese stedebouw door Ir. Th. Karsten', **Tijdschrift voor Volkshuisvesting** 9 (1922), 226-234, 226.

ling. Zo verscheen in 1996 een publicatie over het werk van de architect F.J.L. Ghijsels: het resultaat van een initiatief van een kleinzoon die het archief van zijn grootvader beheerde.¹⁰ Daaraan voorafgaand werd in 1990 *Architectuur en stedenbouw in Indonesië 1870-1970* uitgegeven: een beknopte eerste inventarisatie van in Nederlands-Indië werkzame architecten en hun gebouwde en geschreven werk, gebaseerd op de navorsing van een geïnteresseerde architect.¹¹ In de jaren negentig werden aan de Faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft twee proefschriften over Indische architectuur en stedenbouw afgerond: een morfologische studie over de Indische stad op Java en Madura en een monografie over de architect Maclaine Pont.¹²

Tot de reeks Indische publicaties behoren ook de uitgaven over A.F. Aalbers, J.M. Groenewegen en Liem Bwan Tjie van de Stichting BONAS. Publicaties die voor ingewijden het belang van hun werk bevestigen en voor niet-ingewijden een ontdekking zijn. Wat dat betreft lijkt er sinds de dagen van Berlage weinig veranderd. Genoemde publicaties zijn echter slechts het topje van de ijsberg. Er werkten immers veel meer belangwekkende architecten in Nederlands-Indië en bovendien beschikt het Nederlands Architectuurinstituut over diverse Indische archieven die onderzocht en gepubliceerd kunnen worden. Te denken valt bijvoorbeeld aan het werk van Ingenieurs Bureau Ingenegenen Vrijburg (IBIV), ir H. Lüning, J.Th. van Oyen en ir Jac.P. Thijsse. Archieven die met uitzondering van het archief van Van Oyen behalve materiaal over de

periode tot 1942, het jaar waarin Japan Nederlands-Indië bezette, ook materiaal over de naoorlogse periode bevatten.

Het onderzoeken van en publiceren over Indische architectuur en stedenbouw is in meerdere opzichten van belang. In de eerste plaats omdat daardoor een vooralsnog vergeten deel van de Nederlandse architectuurgeschiedenis in beeld wordt gebracht en aan de vergetelheid wordt onttrokken. In de tweede plaats omdat onderzoek en publicaties impliciet het belang en de betekenis van dit werk onderstrepen. Een aspect van groot belang is de strijd die een groeiende groep Indonesiërs vrijwel dagelijks voert tegen het verval en de afbraak van dit erfgoed; erfgoed dat vanwege de loop die de geschiedenis heeft genomen door zowel Indonesië als Nederland als gemeenschappelijk erfgoed wordt beschouwd, maar om economische, politieke en culturele redenen uiterst kwetsbaar is.

Evenals Berlage onderkent het merendeel van zijn eenentwintigste-eeuwse collega's het belang van Indische architectuur en stedenbouw. Veel gebouwen die Berlage presenteerde als voorbeelden van jonge Indo-Europese bouwkunst, hebben echter inmiddels zonder een spoor na te laten plaats gemaakt voor andere gebouwen. Het gevolg is een soort dubbel geheugenverlies: er werd geschiedenis gewist waarvan we niet wisten dat die bestond. Eenvoudigweg omdat we er niets over hoorden, zagen of lazen. Zoals onder andere de Indische BONAS-publicaties laten zien, zijn er echter nauwelijks steekhoudende vakinhoudelijke argumen-

- 10 Huib Akihary, **Ir. F.J.L. Ghijsels. Architect in Indonesia (1910-1929)**, Seram Press, Utrecht, 1996.
- 11 Huib Akihary, **Architectuur en stedenbouw in Indonesië 1870-1970**, Walburg Pers, Zutphen, 1990.
- 12 Ronald G. Gill, **De Indische stad op Java en Madura. Een morfologische studie van haar ontwikkeling**, Technische Universiteit, Delft, 1994; B.F. van .Leer-dam, **Architect Henri Maclaine Pont. Een speurtocht naar het wezenlijke van de Javaanse architectuur**, Technische Universiteit, Delft/Den Haag, 1995

ten om deze onwetendheid te laten voortbestaan.

De geschiedenis en ontwikkeling van Indische architectuur en stedenbouw heeft haar eigen merites, als individuele bouwstijl en in relatie tot contemporaine ontwikkelingen in Nederland. Het is daarom dat onderzoek naar en publicaties over Indische architectuur en stedenbouw van harte dienen te worden toegejuicht. Ik hoop dat er nog vele (BONAS-)publicaties volgen en aldus alsnog vele ogen geopend worden.

*Pauline van Roosmalen (*1964) is architectuurhistoricus. Ze is gespecialiseerd in historische en actuele architectonische en stedenbouwkundige ontwikkelingen in Indonesië. Aan de Faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit in Delft werkt ze onder leiding van prof. dr. ir. Han Meyer en dr. Cor Wagenaar aan de afronding van een dissertatie over stedenbouw in Nederlands-Indië (1901-1951).*